

ZOFIA SZYFELBEJN

CHŁOPIJSKA GOSPODARKA ROLNA TERENU PUSZCZY ZIELONEJ od uwłaszczenia do chwili obecnej

Prace badawcze nad rolnictwem kurpiowskim zostały podjęte w 1955 r. Przedmiotem tych badań jest chłopska gospodarka rolna w okresie powłaszczeniowym. Zawężenie się wyłącznie do spraw gospodarki chłopskiej jest możliwe ze względu na brak występowania na badanym terenie rozwiniętej gospodarki folwarcznej. Teren objęty badaniami to tzw. Kurpiowska Puszcza Zielona z uwzględnieniem terenów pogranicznych. To ostatnie wynika z konieczności uchwycenia przestrzennego układu cech charakterystycznych dla rolnictwa kurpiowskiego. Praca obejmuje okres od uwłaszczenia do chwili obecnej. Celem pracy jest określenie miejsca, jakie rolnictwo kurpiowskie zajmuje w stosunku do pozostałych zajęć gospodarczych, i wykazanie, do jakiego stopnia chłopska gospodarka rolna na Kurpiach uzależniona jest od warunków lokalnych, w jakiej mierze wiąże się z rozwojem gospodarki rolnej na całym terenie kraju i z prawidłowościami tego rozwoju. Dotychczasowe badania terenowe nie dały jeszcze podstawy do wnioskowania, czy rozwój rolnictwa kurpiowskiego przebiega zgodnie z rozwojem rolnictwa w całym kraju. Nie zakończono również badań nad uchwyceniem specyfiki kultury rolnej wsi kurpiowskiej. Brak jest ostatecznej odpowiedzi na pytanie, czy rolnictwo (i w jakim okresie) było podstawą utrzymania chłopów kurpiowskich, jaki był stosunek rolnictwa do zajęć pobocznych, w jakim stopniu podnosił się poziom rolnictwa, w miarę jak zbliżamy się do współczesności, jednym słowem, jaka była baza materialna leżąca u podstaw rozwoju ludowej kultury wsi kurpiowskiej. Jak na razie, można jedynie stwierdzić, że na terenie Kurpiowszczyzny w zakresie rolnictwa występuje ten sam zestaw elementów kulturowych co i na terenach sąsiednich, a różnice, jakie się tu zaznaczają, są jedynie różnicami występowania w czasie poszczególnych wytworów kultury.

Poszukiwania terenowe i archiwalne

Prace nad realizacją planu naukowo-badawczego dotyczącego rolnictwa kurpiowskiego można podzielić na trzy etapy:

1. Badania sondażowe w kilkunastu wybranych wsiach¹ (przebadano 17 wsi w okresie 1955—1957 r.). Ich celem było uchwycenie przestrzennego układu poszczególnych elementów kulturowych związanych z rolnictwem² i wytyczenie w ogólnych choćby zarysach cech wspólnych dla gospodarki rolnej całej Kurpiowszczyzny oraz tych elementów kulturowych, których układy dzielą teren Kurpiów na mniejsze rejony gospodarcze. W jednym i drugim wypadku obok układu przestrzennego za równoważny uznano układ chronologiczny.

2. Badania stacjonarne w wybranych trzech wsiach, reprezentatywnych dla 3 rejonów gospodarczych Kurpiowszczyzny³, a to w celu pogłębienia problematyki badawczej od strony historycznej, dla wydobywania cech typowych dla rozwoju rolnictwa kurpiowskiego w okresie ostatnich 100 lat.

3. Badania sondażowe na terenach otaczających Puszcę Zieloną (Podlasie, Puszcza Biała, pogranicze mazurskie, pogranicze ciechanowsko-przasnyskie), a to celem bliższego sprecyzowania pojęcia odrębności kulturowej rolnictwa kurpiowskiego w stosunku do rolnictwa terenów sąsiednich.

4. Poszukiwania źródłowe w bibliotekach i archiwach celem uzyskania materiału porównawczego z innych terenów oraz w celu weryfikacji materiału etnograficznego przy pomocy innego typu materiału. Przy wykorzystywaniu archiwaliów i różnego typu publikacji zwrócono

---

¹ Przy doborze badanych wsi starano się brać pod uwagę następujące czynniki: a) dawność osiedlenia i jego charakter, b) wielkość wsi, c) stopień jej rozwarstwienia społecznego, d) stopień zachowania elementów tradycyjnej kultury ludowej. W ostatecznym zestawie uwzględniano wsie o charakterze przeciwnym, np. Dylewo—Wach (osadnictwo zwarte — rozproszone). Badane wsie układają się równomiernie na całym terenie.

² Pod uwagę brano elementy tradycyjnej (socha dwupolicowa, cepy) i nowoczesnej (kieraty, wialnie, działalność kółek rolniczych) chłopskiej kultury rolnej.

³ Podział Kurpiowszczyzny na 3 rejony gospodarze zarysował się już na podstawie badań sondażowych i próbnego zmapowania niektórych zagadnień, jak: a) zaniku sochy, b) czasu wprowadzenia pługa, c) zmiany funkcji cepów, d) samowystarczalności gospodarstwa, e) rodzaju związków między gospodarstwem a rynkiem. Istnienie wymienionych 3 centrów zostało przyjęte w dalszej pracy jako hipoteza robocza. Obecnie należałoby wnieść w tej sprawie dalsze uzupełnienia i poprawki, bliżej określające charakter gospodarki rolnej na każdym z tych obszarów.

uwagę nie na samą stronę faktograficzną, ale również na koncepcje ekonomiczno-historyczne, określające stosunek rolnictwa kurpiowskiego do rolnictwa innych terenów i innych zajęć gospodarczych, pozarolniczych⁴.

Ocena źródeł i opracowań źródłowych

Kapitałem zakładowym do badań nad rolnictwem kurpiowskim stały się materiały zebrane przez uczestników Międzyuczelnianych Obozów Etnograficznych organizowanych w Ostrołęce w latach 1952, 1953, 1954 dla studentów uniwersyteckiego Studium Historii Kultury Materialnej. Zastąpiły one z powodzeniem badania sondażowe i wnioski płynące z nich stały się podstawą do opracowania w roku 1955 przez Zakład Etnografii IHKM PAN w Warszawie szczegółowego planu pracy badawczej nad rolnictwem kurpiowskim. Było to tym bardziej możliwe, że do dyspozycji Zakładu Etnografii IHKM PAN zostały oddane materiały lub wnioski z prac terenowych instruktorów-etnografów, rekrutujących się z pracowników uniwersyteckich katedr etnografii w Krakowie, Poznaniu, Wrocławiu i Warszawie.

Pozostałe materiały terenowe uzyskano w czasie badań sondażowych i stacjonarnych Zakładu Etnografii IHKM PAN w Warszawie w latach 1955—1957. Uwaga badaczy koncentrowała się na inwentaryzacji zabytków w terenie, ustalaniu funkcji, jaką pełnił dany element kulturowy w terenie, i oceny jego postępowości w stosunku do elementów współwystępujących i poprzedzających jego wystąpienia. Materiały terenowe dały podstawy do rozpoczęcia prac syntetyzujących nad zagadnieniem narzędzi i technik rolniczych, roślin uprawnych oraz niektórych zagadnień z zakresu ustroju gruntowego i podziału pracy w rolnictwie.

Materiały rękopiśmienne i publikowane można podzielić na kilka grup. Do pierwszej należałoby zaliczyć źródła, opracowania źródłowe i literaturę zawierającą materiały do technik i historii ich na terenie Kurpiowszczyzny. Grupa ta jest bardzo nieliczna. Najbardziej wyczerpującą pozycję stanowi praca Chętnika *Warunki gospodarczo-kulturalne na pograniczu kurpiowsko-mazurskim* (Łomża 1927) oraz praca K. Potkańskiego, zamieszczona w t. 1 jego *Pism pośmiertnych*. Inne prace zawierają dane do tego stopnia fragmentaryczne i nie dające się bliżej zlokalizować pod względem przestrzennym, że nie mogą stanowić podstawy do szczegółowych rozważań i mogą pełnić rolę jedynie materiałów pomocniczych. Do takich prac można zaliczyć pracę A. Połujańskiego *Wędrówka po guberni augustowskiej* (1859).

⁴ Mam tu na myśli koncepcję szkoły marymonckiej (Oczapowski), prace historyczne SGGW, ekonomiczno-rolniczy cykl Biblioteki Puławskiej, koncepcje Z. Glogera oraz pomysły zamieszczane w dziennikach gospodarczych po 1900 r.

Do drugiej grupy można by zaliczyć prace zawierające dane do zagadnień ustroju rolnego i próbujące ustawić problematykę rolnictwa kurpiowskiego w oparciu o analizę ekonomiczną lub historyczną. Wejdą tu prace ekonomistów i historyków, i to zarówno te, których celem byłoby prześledzenie genezy rolnictwa kurpiowskiego i dróg jego rozwoju, jak i wskazanie po wyczerpującej analizie jego perspektyw. Między innymi artykuł Olszewskiego, cytowany za „Gazetą Rolniczą” przez O. Kolberga (*Mazowsze. Obraz etnograficzny*, t. 5, Kraków 1890).

Do grupy trzeciej wchodzi prace o charakterze ogólnym, bez względu na to, czy reprezentują one fachową literaturę agrotechniczną, jak Oczapowskiego *Gospodarstwo wiejskie*, czy też historyczno-ekonomiczną, jak Grabskiego *Materiały w sprawie włościańskiej* i in. Materiały archiwalne, głównie z XIX w., podają niewiele danych odnośnie do samego rolnictwa.

W zestawieniu literatury wynika, że jest ona ilościowo i jakościowo nierównomierna w stosunku do poszczególnych zagadnień oraz w stosunku do poszczególnych okresów czasowych, w jakich występuje. Prace nad oceną tej literatury są w toku.

Wykaz badanych zagadnień

Materiały terenowe i z literatury stworzyły podstawy do opracowania następujących zagadnień:

1. Naturalne podłoże rolnictwa kurpiowskiego, zawierające analizę zalesienia, nawodnienia i rodzajów gleby;
2. Wybrane zagadnienia z ustroju gruntowego, obejmujące wspólne i indywidualne posiadanie gruntów, układy pól w stosunku do gospodarstw i wiejskie zwyczajowe prawo spadkowe w zakresie własności ziemi i inwentarza;
3. Opisy narzędzi rolniczych w ich aspekcie technologicznym, funkcjonalnym, społecznym i historycznym w powiązaniu z roślinami uprawnymi, systemami uprawy. Z powyższymi sprawami łączy się pełen opis wszystkich prac rolnych dokonywanych w ciągu roku.

Osobne zagadnienia stanowią: a) bilans roczny prac rolnych w obrębie jednego gospodarstwa, z uwzględnieniem oceny społecznej i rzeczywistej poszczególnych typów prac oraz podziału pracy w rodzinie; b) wykaz inwestycji rolnych w obrębie jednego gospodarstwa i wykaz wydajności gospodarstwa rolnego wraz z próbą oceny stopnia towarowości gospodarki chłopskiej na Kurpiach. Osobny problem stanowi produkcja narzędzi rolniczych i społeczno-gospodarcze skutki zmian zachodzących w narzędziach.

Analiza powyższych tematów pozwala na opracowanie wniosków w zakresie periodyzacji i rejonizacji rolnictwa kurpiowskiego.

Próby rekonstrukcji rozwoju rolnictwa kurpiowskiego

Dotychczas zebrane materiały terenowe nie stanowią podstawy do wysuwania wniosków dotyczących genezy rolnictwa kurpiowskiego. Nie wiele w tym zakresie wnosi literatura przedmiotu i archiwalia, mimo że sprawa rolniczego osadnictwa Puszczy Kurpiowskiej była przedmiotem szczegółowych rozważań wielu uczonych. Na podkreślenie zasługuje tu szczególnie praca K. Potkańskiego *Puszcza Kurpiowska*. W zakresie wniosków genetycznych nie wyszliśmy poza sformułowania L. Krzywickiego.

Wyniki dotychczasowych badań wskazują wyraźnie, że w wieku XIX proces rugowania zajęć leśnych z ich uprzywilejowanego stanowiska (jeżeli rzeczywiście takie zajmowały w XVIII w.) został już ostatecznie zakończony. Od momentu włączenia Kurpiowszczyzny pod panowanie pruskie, tzn. 1795 r., w gospodarce tego terenu zaznaczyły się wyraźnie elementy gospodarki kapitalistycznej. Wystąpiły one zwłaszcza w zakresie gospodarki lasem, co ze swojej strony nie mogło pozostać bez wpływu na gospodarkę rolną. Mimo ograniczenia wykorzystywania lasu, a zwłaszcza jego karczowania pod uprawę, jakie zastosował rząd pruski, a potem rosyjski w stosunku do chłopów kurpiowskich, areał ziemi rolnej zwiększał się systematycznie. Stosowano system ekstensywnej gospodarki w rolnictwie, zagospodarowując pustki, z czym wiązał się system opłat stosowanych przez rząd rosyjski.

Okres wprowadzania elementów gospodarki kapitalistycznej (głównie w zakresie gospodarki leśnej) na teren Kurpiowszczyzny trwa od ok. 1800 do 1835 r. Rok 1835 przynosi zmiany w tym stanie rzeczy poprzez wydanie „ukazu“, który zwiększył istniejącą na Kurpiach pańszczyznę o 3 dni. Posunięcie to pozostaje w związku z nowo utworzonymi majortatami na obszarze królewsczyzn. Powoduje to w obrębie gospodarki chłopskiej zmniejszenie liczby roboczości i uekstensywnienie gospodarki rolnej bez powiększania areału ziemi uprawnej. Zmniejszenie ilości łąk powoduje zmniejszenie roli hodowli w gospodarce Kurpiów. Podstawą ich utrzymania pozostaje rolnictwo, zajęcia w lesie, prymitywne zbieractwo i kłusownictwo łowieckie. Obciąża ich pańszczyzna, opłaty dzierżawne, gwałty i tłoki różnego rodzaju. Rozwątlenie ludności zwiększa się. Jedną z przyczyn tego jest fakt, że liczba ludności w tym czasie zwiększa się dwukrotnie, podczas gdy areał ziemi pozostaje ten sam. Według XIX-wiecznych zestawów liczba luźników (ludności bezrolnej) przekracza na Kurpiach 20%.

Pod koniec XIX w. zaznacza się ożywienie w zajęciach leśnych. Na-

Ryc. 1. Dylewo, pow. Ostrołęka. Przepiórka

Fot. A. Kutrzeba-Pojnarowa

stępuje powrót do stanu sprzed 1838 roku — zwiększenie areału łąk i intensyfikacja hodowli (w celach handlowych), a w konsekwencji i rolnictwa.

Trudno jest twierdzić z całą pewnością, by rok 1864 wywołał zasadniczą zmianę w rolnictwie kurpiowskim. Niemniej jednak między innymi dzięki temu otwierają się przed chłopem kurpiowskim nowe możliwości, zwłaszcza w dziedzinie zajęć pozarolniczych, co już stanowi postęp wobec regresu w poprzednim okresie.

Rezultaty gospodarczo-prawnych konsekwencji uwłaszczenia ukazują się dopiero w latach dziewięćdziesiątych. Do tego czasu nie ma zasadniczych, natychmiastowych zmian w rodzajach upraw (podstawowym przedmiotem uprawy pozostaje ziemniak, ponadto żyto, proso, gryka), narzędziach (socha dwupolicowa, brona laskowa, cepy, sierp, stępa nożna), systemach uprawy (trójpolówka zbiorowa i indywidualna), a tylko częściowe w dziedzinie ustroju rolnego. Te ostatnie spowodowane były częściowo tym, że regulacja po 1864 r. nie objęła łąk i lasów.

Zwiększenie możliwości w dziedzinie zajęć dodatkowych pozarolniczych i w handlu w wielu wypadkach odciąga uwagę gospodarzy od pracy w rolnictwie. Dniówka robocza w tym okresie kształtuje się ok. 15 kopiejek, a podatek gruntowy 40 kopiejek od morgi. Może to tłumaczyć

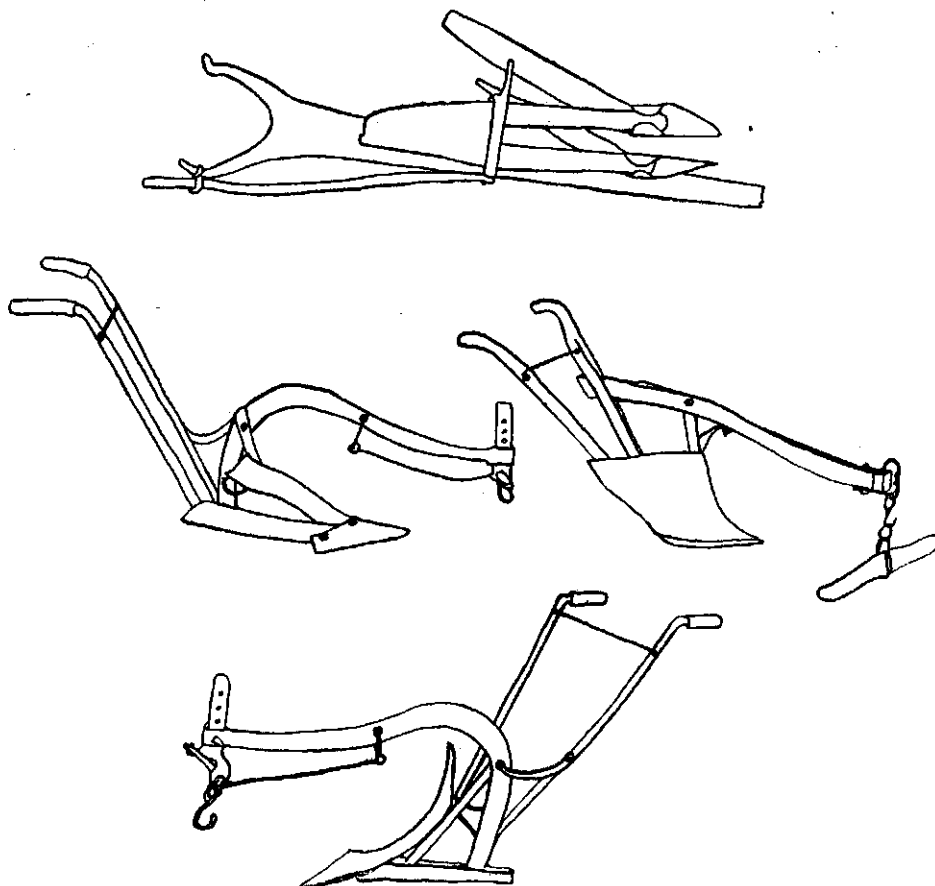
w pewnym stopniu fakt, że ok. 30% gruntów jest pozostawionych w tym czasie odłogiem.

Określenie daty końcowej okresu po 1864 r. jest sprawą niezmiernie trudną, gdyż daty ustalone dla poszczególnych wsi różnią się między sobą o 10—15 lat (np. Dylewo i Czarnia). W każdym wypadku po r. 1890 stają się widoczne rezultaty uwłaszczenia. Następuje szybko postępujące rozwarstwienie i wybicie się postępowych ośrodków rolniczych, jak Dąbrowa, Wolkowe, Dylewo, Pianki, Zbójna.

W drodze ustaleń próbnych można przyjąć, że lata około 1900 rozpoczynają nowy okres, okres wzrastającego postępu technicznego w zakresie narzędzi (zarzucenie sochy, wprowadzenie pługów fabrycznych i kowalskich, bron żelaznych), systemów uprawy (płodozmian staje się coraz częstszy), roślin uprawnych (zwiększenie uprawy lnu, zmniejszenie uprawy prosa) i rozwoju rzemiosł związanych z rolnictwem (w pierwszym rzędzie kowalstwa i kołodziejstwa). Wciąż postępujący proces rozwarstwienia wsi powoduje nasilenie zjawiska emigracji sezonowej rolnej oraz emigracji stałej. Zwiększenie areалу ziemi uprawnej następuje dzięki stopniowemu osuszaniu błot.

Pod koniec okresu wprowadza się dalsze innowacje w dziedzinie narzędzi (kieraty, młynki ręczne, kosy). Zaznacza się podniesienie oświaty rolniczej (kółka rolnicze i prenumerata czasopism) oraz zwiększenie upraw roślin przemysłowych (len). Okres wojny światowej przynosi duże straty w rolnictwie, zwłaszcza w zakresie sił pociągowych. Zmniejszenie hodowli odbija się ujemnie, nieraz katastrofalnie na rolnictwie. Regres gospodarczy powoduje wstrzymanie (w niektórych wsiach na okres kilku lat) procesu wypierania sochy przez pług. Podobne zjawisko obserwuje się w zakresie innych narzędzi.

Straty okresu wojennego wyrównuje się przez szereg lat. Nie wcześniej jak ok. 1925 r. można zacząć mówić o występowaniu nowych cech w gospodarce rolnej. Należą tu elementy postępu technicznego (pojawianie się maszyn do młócenia, zwiększenie konkurencji między produkcją kowalską i fabryczną), dalsze rozwarstwienie wsi wiążące się z napływem kapitału z emigracji na wieś i wykupywaniem ziemi oraz inwestycjami rolniczymi (zwłaszcza Dylewo, Wolkowe, Dąbrowa). Komasaacja przeprowadzona w latach trzydziestych XX w. (do 1936 r.) na terenie Puszczy Zielonej przyczynia się do zlikwidowania zespołu cech związanych z feudalizmem. Dopiero w tym czasie płodozmian staje się powszechny, rozpowszechnia się także i zdobywa znaczenie produkcja fabryczna, występuje bardziej zróżnicowany asortyment narzędzi rolniczych (różne typy pługów, kilka rodzajów bron), zwiększa się użycie nawozów sztucznych i zielonych, co w konsekwencji wypiera ugorowanie.

Ryc. 2. Dylewo, pow. Ostrołęka. Narzędzia do orki, używane na terenie Kurpiowszczyzny na przestrzeni ostatnich kilkudziesięciu lat. Ok. 1/40 w. n.

Rys. Z. Szyfelbejn i M. Pokropek

Znikają bezpowrotnie: socha dwupolicowa, sierp do żęcia zbóż, pług o drewnianej ramie i brona laskowa. Jedynie cepy do dziś dnia utrzymują się, stopniowo jednak zmieniają swoją funkcję: z narzędzia jedyne go i niezastąpionego na narzędzie użytkowane w wypadkach wyjątkowych, gdy chodzi o niewielką ilość zboża czy tylko omłócenie roślin przemysłowych lub strączkowych.

W tym czasie znikają zwyczajowe przepisy podziału ziemi między spadkobierców (np. dzielenie działek wzdłuż). W sumie lata końca komasacji (1936) można traktować jako okres całkowitego zaniku cech gospodarki feudalnej w rolnictwie kurpiowskim. Od lat tych rozpoczyna się na wsi kurpiowskiej pełny rozwój kapitalizmu, wstrzymany wybuchem

I wojny światowej w pewnym tylko stopniu (zniszczenia frontowe i represje okupanta). Okres okupacji przynosi ściślejsze połączenie hodowli z rolnictwem, dalszą mechanizację pracy (kieraty, maszyny do *młócenia*).

Data końca kapitalizmu w rolnictwie kurpiowskim i rozpoczęcie socjalizacji wsi nie może być ustalone na podstawie dotychczasowych badań. Pewne wydaje się jednak, że datą tą nie jest rok 1945.